

Een onderzoek naar het beoefenen van de industriële archeologie in België

R. BAETENS

Om een zo helder mogelijk overzicht samen te stellen hebben wij gemeend, uitgaande van een zeer algemene omschrijving van de industriële archeologie, op de volgende vragen achtereenvolgens een antwoord te moeten zoeken. Hoe werd tot nu toe de industriële archeologie theoretisch en methodisch benaderd? Is het onderzoek reeds gestructureerd, welke verenigingen houden er zich mee bezig en welke zijn hun respectieve doelstellingen? Hoever is men gevorderd met het inventariseren, bewaren en klasseren van industrieel-archeologische 'getuigen'? Bestaan er ter zake reeds monografieën? Waarheen evolueert de studie van de industriële archeologie in België?

Ongetwijfeld mag dr. G. van den Abeelen, van het Verbond der Belgische Nijverheid, de promotor genoemd worden van deze nieuwe richting in het wetenschappelijk onderzoek. In juli 1963 had de redactie van het tijdschrift *Industrie* van het genoemd verbond, het eerste artikel in België gepubliceerd over de werkzaamheden van prof. E. R. Green, verbonden aan de universiteit van Manchester. Toen op initiatief van wijlen prof. dr. J. Dhondt op 8 december 1971 in het verband van het Seminarie voor hedendaagse geschiedenis te Gent een werkgroep voor industriële archeologie werd opgericht, voerde op diens uitnodiging dr. G. van den Abeelen het woord¹. De tekst van deze lezing werd in een goed verzorgd, mooi geïllustreerd artikel gepubliceerd². De auteur ging uit van³ de definitie die Michael Rix, verbonden aan de universiteit van Birmingham, had geïntroduceerd in een bijdrage in de *Amateur Historian* van 1955. De industriële archeologie werd er omschreven 'as recording, preserving in selected cases and interpreting the sites and structures of early industrial activity, particularly the monuments of the Industrial Revolution'⁴. Het daarop volgende jaar, na het verschijnen van het boek van A. Raistrick⁵, gaf Van den Abeelen toe dat men het beginpunt van de industriële archeologie niet mag leggen bij de industriële revolutie. Wel wenste hij, en terecht, gezien het snelle verdwijnen van industriële monumenten, prioriteit te verlenen aan het onderzoek van de periode van

1. Verslag van de stichtingsvergadering van de werkgroep voor industriële archeologie op 8 december 1971 (Seminarie voor nieuwste geschiedenis, Gent, 10 april 1972).

2. G. van den Abeelen, *De industriële archeologie*. Extranummer *Industrie* (Brussel, 1972).

3. *Ibidem*, 6.

4. M. Rix hernam deze definitie in *Industrial Archaeology* (Historical Association, 1967); *idem*, 'Industrial Archaeology', *De ingenieur. Orgaan van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs*, LXXXVI, xxv (20 juni 1974) 492, sprak zich desaan gaande nog maar vaag uit: 'Industrial Archaeology is the study of sites and structures of early industry together with Communications and social welfare provisions for the industrial community by an investigation of material remains conjunction with written evidence'.

5. A. Raistrick, *Industrial Archaeology. A Historical Survey* (Londen, 1972).

en na de industriële revolutie⁶. Deze nuance schijnt echter toch aanleiding te geven tot verwarring, aangezien nog onlangs M. Bruwier beweerde dat het Nationaal Centrum voor industriële archeologie te Brussel de industriële archeologie beschouwt als de archeologie van de beschaving die in de achttiende eeuw met de industriële revolutie begonnen is⁷. Te Antwerpen pleitten een aantal historici voor uitbreiding van het terrein van onderzoek tot de periode vóór de industriële revolutie, wat ons inziens het voordeel biedt dat men zo de *long run* bewegingen kan volgen⁸. Ook in Nederland rees verzet tegen het uitsluitend beklemtonen van achttiende- en negentiende-eeuwse processen⁹. Uiteindelijk zijn beide standpunten een weerspiegeling van eenzelfde gang van zaken als zich in Groot-Brittannië heeft voorgedaan, waar de meeste gezaghebbende stemmen zich nu uitspreken ten gunste van een formulering die totaal los staat van de industriële revolutie¹⁰.

Een tweede discussiepunt betreft het object van de industriële archeologie. Nagenoeg alle Britse auteurs spreken over de studie van materiële overblijfselen of monumenten¹¹. In de eerste plaats gaat hun aandacht uit naar de gebouwen. Ze rekenen hiertoe niet enkel de fabrieken, de werkplaatsen, pakhuizen en kantoorruimtes, maar ook de woningen der arbeiders, die in de bedrijven werkzaam waren¹². De studie van de gebruikte bouw-

6. G. van den Abeelen, 'L'archéologie industrielle: pourquoi?'. *Mémoires et publications de la Société des Sciences, des Arts et des Lettres du Hainaut*, LXXXIV (Mons, 1971-1973) 199, 208; *Idem*, 'L'archéologie industrielle, ses objectifs et ses problèmes', *Revue Générale* (januari 1973) 23-42. Voorbereid en gestimuleerd onder het Oostenrijkse regime kwam de industriële revolutie in België tot volle ontwikkeling tijdens de Franse tijd (1794-1814); cf. J. Dhondt en M. Bruwier, 'The Industrial Revolution in Belgium and Holland 1700-1914', *The Fontana Economic History of Europe*, IV (Londen, 1970) 27-28.

7. M. Bruwier, 'L'archéologie industrielle. Les réalisations en Angleterre, les débuts en Belgique', *Revue du Nord*, LVI (1974) 479-480.

8. R. Baetens, 'Krachtlijnen voor een studie van de industriële archeologie'. Mededelingen van het centrum voor bedrijfsgeschiedenis, nr. 3, overdruk uit: *Kontakt. Vereniging Vlaamse Architecten*, XVIII (9 oktober 1974) 40-46; A. Thijs, 'Industrial Archaeology as a Branch of the Study of the History of Material Culture, some Theoretical and Methodological Considerations', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, VI (1975) 146-147.

9. J. M. Dirkzwager, 'Inleiding. Symposium Industriële Archeologie', *De ingenieur*, LXXXVI, xxv (20 juni 1974) 491.

10. A. Raistrick, *Industrial Archaeology*, 5-7. Hij onderschrijft de bepaling die prof. Minchinton gaf: 'The industrial archaeologist is concerned to locate, record and, when appropriate, preserve physical survivals of past industrial processes together with the ancillary buildings associated with such activity'. Eveneens R. A. Buchanan, *Industrial Archaeology in Britain* (Penguin Books, 1972), spreekt van een wetenschap, die zich tot taak stelt oude industriële monumenten in de breedste zin op te sporen, te beschrijven en te bestuderen en in sommige gevallen te klasseren. Ze stelt zich ten doel, in relatie tot de sociale en de technische geschiedenis, de betekenis van deze monumenten vast te leggen.

11. Onder andere K. Hudson, *Industrial Archaeology* (University Paperbacks, London, 1972) gewaagt van 'the organised, disciplined study of the physical remains of yesterday's industries'. Buchanan, *Industrial Archaeology*, 20, schrijft: 'an industrial monument is any relic of an obsolete phase of an industry or transport system'.

12. Wie hieromtrent een bibliografie wil raadplegen kan best terecht bij het voornoemde boek van R. Buchanan en het meest vooraanstaande Britse tijdschrift op dit terrein: *Industrial Archaeology. The Journal of the History of Industry and Technology*, uitgegeven door David en Charles, Newton Abbot. De eerste twee jaren van zijn bestaan (1964-1965) verscheen het onder de titel: *The Journal of Industrial Archaeology*.

materialen en hun invloed op de bouwstijl komt er als vanzelfbij aanleunen¹³. De onderzoekers identificeren en beschrijven modellen of bestaande typen van machines en werktuigen, leggen de klemtoon op de vervoersinfrastructuur, spoorwegen, bruggen, stations, kanalen, haveninstallaties en dergelijke, bestuderen de sector van de dienstverlening, winkels, galerijen, water-, gas- en electriciteitsvoorziening¹⁴ en betrekken uiteindelijk ook het hele landschap in hun onderzoeksterrein. Alhoewel het object soms vanuit verschillende standpunten benaderd wordt - Raistrick gaat uit van de grondstoffen, Buchanan van een typologie van de industrieën - kan de volgende classificatie dienen om de afbakening te schetsen hoe de Britten deze discipline begrensd willen zien. Ze onderscheiden vijf sectoren: 1. *Basic materials* (brandstoffen, bouwmaterialen, mijnwezen, non-ferrometalen, chemicaliën); 2. *Farming, fisheries, manufacturing* (onder andere textiel, voedingsnijverheid, scheepsbouw); 3. *Transport* (havens, kanalen, spoorwegen etc); 4. *Trade and commerce* (winkels, stapelhuizen, markten etc); 5. *Other services* (bijvoorbeeld communicatie, vermaak)¹⁵.

In België is men het met deze voorstelling van zaken vrijwel eens. Twee opmerkingen nochtans. Persoonlijk zouden we bij de omschrijving van het object der industriële archeologie de term 'getuigen' verkiezen boven 'materiële overblijfselen'. Deze kan namelijk ook archiefbronnen en mondelinge overleveringen insluiten¹⁶. Vele Britse publikaties zijn te uitsluitend gericht op wat vandaag nog als industrieel monument aanwezig is. Archiefstudie en iconografie betekenen een noodzakelijke aanvulling en leveren soms de enig bewaard gebleven getuigenissen. Verder staat het buiten kijf dat het in wezen gaat om de materiële overblijfselen van industriële activiteiten. In Groot-Brittannië zijn enkele vorders trouwens ook tot deze bevinding gekomen. Uit de catalogus, die naar aanleiding van een te Brussel gehouden tentoonstelling werd uitgegeven, blijkt duidelijk dat men in België voor een zo ruim mogelijk bronnenmateriaal heeft geopteerd¹⁷. In de tweede plaats constateren wij bij het overzien van de Britse publikaties dat daarin de problemen van de industriële vormgeving praktisch niet aan bod komen. De industriële archeologie kan echter voor de ontwikkelingsgeschiedenis van de industriële vormgeving (het herkennen van een continue lijn in de vormentaal) nieuw materiaal leveren¹⁸. Tot voor kort be-

13. Enkele richtinggevendende publikaties: K. Hudson, *Building Materials* (Londen, 1972); over de relatie architectuur en industriële archeologie; J. M. Richards, *The Functional Tradition in Early Industrial Buildings* (Londen, 1958); J. Winters, *Industrial Architecture* (Londen, 1971); B. en H. Becher, *Anonyme Skulpturen. Eine Typologie Technischer Bauten* (Düsseldorf, 1970).

14. Twee reeds klassiek geworden studies: J. F. Geist, *Passagen. Ein Bautyp des 19. Jahrhunderts* (München, 1969); B. en H. Becher, H. Schonberg en J. Werth, *Die Architektur der Förder- und Wassertürme* (München, 1971).

15. Raistrick, *Industrial Archaeology*, hfdst. i, 'The materials and Field Evidence of Industrial Archaeology'; Rix, *Industrial Archaeology*, 494.

16. Baetens, 'Krachtlijnen', 41; A. Thys, 'Industriële archeologie of de geschiedenis van de materiële cultuur. Enkele ervaringen bij de studie van oude Antwerpse pakhuisen', *Centrum voor industriële archeologie. Mededelingen*, I (1975) 20.

17. *En toen kwam de machine. Ontmoeting met de Industriële Archeologie* (Brussel, 1975). Voornamelijk de volgende hoofdstukken: H. Coppejans-De-Smedt, 'Industriële archeologie en het archief'; L. Danckaert, 'Industriële archeologie en de bibliotheken'; G. Abeels, 'Industriële archeologie, oude foto's en prentbriefkaarten'; J. Stiennon, 'Industriële archeologie en de kunst'.

18. Enkele belangrijke studies omtrent industriële vormgeving: N. Pevsner, *Pioneers of modern Design from William Morris to Walter Gropius* (Penguin Books, Middlesex, 1960); W. Braun-Feldweg, *Industriële vormgeving* (Marka-reeks, Utrecht, Antwerpen, 1969); H. Lindinger, 'Design Geschichte, I, Das 19. Jahrhundert. Materialien', *Form*, XXVI (1964); *idem*, 'Design Geschichte,

schreven de kunsthistorici immers nagenoeg uitsluitend voorwerpen uit sacrale, burgerlijke of adellijke milieus. De dagelijkse banale gebruiksvoorwerpen - in de rage van de 'brocanterie' nu ook door antiquairs ontdekt - zijn in de grote musea en verzamelingen slechts in bescheiden mate aanwezig¹⁹. De studie van de methodes die bij het ontwerpen der voorwerpen gevolgd zijn en het opsporen van producten die in de periode van de industrialisering hun vorm direct ontleenden aan het materiaal, wachten op een systematische aanpak. H. Lindinger heeft het over drie hoofdmotieven bij het ontwerpen van gebruiksgoederen, namelijk het initiatief, het motief van de bestemming en het esthetisch motief. Hoe hebben deze drie zich in de negentiende eeuw en het eerste kwart van de twintigste eeuw tot elkaar verhouden? De geschiedenis van het industrieel ontwerp is een goed voorbeeld van de parallelie van sociale evolutie en techniek en vormgeving. Het opsporen en het bestuderen van de vorm van industriële producten uit het verleden betekenen een verrijking voor wie zich bekommert om de ontwikkeling van nieuwe vormen. We kennen de producten van het industrieel verleden niet.

Voor haar methodes zal de industriële archeologie een beroep kunnen doen op archeologische technieken. Zelfs wanneer foto's of tekeningen van industriële monumenten zijn bewaard gebleven, vereist de historische kritiek dat aandacht wordt besteed aan het gebouw zelf. Daarenboven is dit gebouw meestal aan vele wijzigingen onderhevig geweest. De prospectie (*fieldwork*) van werktuigen, gebouwen en landschappen, het opmeten van de vindplaats, de beschrijving op steekkaarten en de kartografische verwerking behoren in dit kader tot de voornaamste werkzaamheden.

Interdisciplinaire samenwerking is voor een vruchtbaar beoefenen van de industriële archeologie een noodzaak²⁰. De ingenieur zal zijn kennis aanbrengen voor het identificeren en het beschrijven van modellen of bestaande typen van machines en werktuigen. Hij kan deze ontmantelen, restaureren en weer in bedrijf stellen. Zijn beoordeling zal anderen toelaten zowel de bedrijfsefficiëntie ervan te meten als de weerslag op de mens (werkomstandigheden) te bestuderen. De architect is onontbeerlijk voor het onderzoek, het opmeten en waarden van gebouwen en landschappen. Zijn schetsen en tekeningen zijn onmisbaar bij het aanleggen van dossiers of het voorbereiden van publikaties. Hij is uitstekend in staat om door hun stijl waardevolle bedrijfsgebouwen als zodanig te herkennen en ze door het geven van een nieuwe verantwoorde bestemming te bewaren. De industriële vormgever kan helpen uitmaken welke voorwerpen verdienen bewaard te worden. De geograaf brengt zijn wetenschap aan bij de bestudering van de invloeden die de industrie heeft uitgeoefend op het landschap. Zowel in de stad als op het platteland komen industriële vindplaatsen voor. Niet alleen de zware industrie, maar ook de ambachtelijke en semi-industriële sectoren komen voor onderzoek in aanmerking. Denken we maar aan de vele voorbeelden van typische kleine huisindustrie.

De functies van de industriële archeologie zijn door de reeds genoemde Britse auteurs duidelijk omschreven op een wijze die in België algemeen aanvaard is. Buchanan noemt

11, Zur Europäischen Produktgestaltung vor der Französischen Revolution', *Form*, XXVII (1964) 26-32; *idem*, 'Hoe het heden al bezig was', *Esso Magazine* (1973) nr. 1, 4-25; H. Baudet, *Innovation and Consumer-Demand. A New Approach to the History of Consumptions: Application of a Formal Analytical Model*. Communicatie van het Instituut voor Economisch onderzoek. Faculteit Economische Wetenschappen (Groningen, juni 1974) nr. 1.

19. In België werd de aandacht getrokken op deze leemte door prof. Vandewalle op een discussieavond over industriële archeologie cf. *Industriële Archeologie*. Extranummer van *Histopia*, tijdschrift der V.G.K. (Gent, 3 april 1973) 14 en door Baetens, 'Krachtlijnen', 44.

20. Raistrick, *Industrial Archaeology*, 12; Rix, *Industrial Archaeology*, 494.

ze *investigating, surveying, recording, preserving*²¹. Voor wij deze theoretische beschouwingen kunnen afsluiten wensen we de aandacht te vestigen op het ontbreken van een breder perspectief bij de Britse beoefenaars van de industriële archeologie. Een aantal vorsers in Vlaanderen is inderdaad van oordeel dat het Britse onderzoek, hoe interessant en waardevol op zichzelf ook, in het beschrijvende stadium is blijven steken²². Ze pleiten daarom voor een meer fundamentele aanpak en brengen de industriële archeologie in verband met de geschiedenis van de materiële cultuur. Wat doen we immers met machines en gebouwen zonder de mens? De uiteindelijke zingeving van de industriële archeologie, haar eigen specifieke inbreng, berust in het leggen en verklaren van relaties tussen machines, werkplaatsen, voorwerpen, productietechnieken etc. en de mens, zowel als individu als deelluimkend van een groep. De industriële archeologie kan dus bijdragen tot de kennis van de levensomstandigheden in het verleden en door inzicht in de productiemethodes tot een beter begrip van sociale betrekkingen en menselijke gedragingen komen²³.

Samenvattend zou men kunnen zeggen dat de industriële archeologie een hulpwetenschap van de geschiedenis is²⁴, die haar methodes grotendeels ontleent aan de archeologie en die in interdisciplinaire samenwerking, door het opsporen, beschrijven, verklaren en zo nodig klasseren van getuigenissen uit het industriële verleden, voornamelijk een bijdrage levert tot de materiële geschiedenis van een samenleving.

Sinds mei 1973 werd op initiatief van een aantal belangstellenden, die elkaar hadden ontmoet op een door de rijksuniversiteit te Bergen (Henegouwen) georganiseerd colloquium, te Brussel een vereniging zonder winstoogmerk 'Centrum voor industriële archeologie' opgericht en onder het voorzitterschap gesteld van G. van den Abeelen. De maatschappelijke zetel werd ondergebracht in de Koninklijke Bibliotheek, afdeling Kaarten en Plannen. De statuten verschenen op 13 februari 1975 in het Staatsblad en in hetzelfde jaar werd gestart met de uitgave van een informatieblad²⁵. Een der voornaamste doelstellingen is de studie der industriële archeologie op nationaal vlak te stimuleren en te coördineren. Mede door de financiële steun van het Gemeentekrediet van België en de Nationale Maatschappij voor Krediet aan de Nijverheid konden twee wetenschappelijke medewerkers (één voor Wallonië en één voor Vlaanderen), met het oog op de voorbereiding van een tentoonstelling over industriële archeologie worden aangeworven. Zodoende kon de vereniging direct een aanvang maken met het opstellen van een systema-

21. Buchanan, *Industrial Archaeology*, 21.

22. E. Witte in: *Industriële archeologie*. Extranummer van *Histopia*, 11-12; Baetens, 'Krachtlijnen', 43; Thijs, 'Industrial archeology', 148-149. De Gentse school is hier beïnvloed door J. Dhondt, 'L'histoire récurrente', *Diogenes*, LXXV (1971) 26-59; H. Gaus en E. Witte, 'L'histoire, science du comportement', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, IV (1973) 475-501.

23. K. Majewski, 'L'histoire de la culture matérielle en Pologne', *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, XVII (1962) 75-84; een kort overzicht over de industriële archeologie in Polen bij K. Hudson, *A Guide to the Industrial Archaeology of Europe* (Bath, 1971) 115-119; F. Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme (XVe-XVIIIe siècle)* (Parijs, 1967) voornamelijk hfdst. v; R. Buchanan, 'The Necessary Minimum of History', *The Journal of Industrial Archaeology*, II (1965) 111-115, was de eerste om te beweren dat industriële archeologie ook sociale geschiedenis was.

24. G. van den Abeelen, in: *En toen kwam de machine*, 12 en M. Bruwier, 'L'archéologie industrielle', 482 gewagen eveneens van een hulpwetenschap; J. Mertens, 'Industriële archeologie en de opgravingen', *En toen kwam de machine*, 26, deelt deze mening niet.

25. Dit informatieblad verschijnt driemaandelijks in een Nederlandse en een Franse editie, elk met een afzonderlijke inhoud afgestemd op de eigen regio en draagt als titel: *Centrum voor industriële archeologie. Mededelingen en Centre d'archéologie industrielle. Informations*.

tische lijst van verzamelingen van voorwerpen en een repertorium van gebouwen en landschappen. In een eerste fase beperkt dit repertorium zich tot de kantons Charleroi en Gent²⁶. Op regionaal vlak vermelden we de 'Werkgroep industriële archeologie' van het Seminarie voor nieuwste geschiedenis aan de rijksuniversiteit Gent, onder leiding van H. Balthazar, die zich bekommert om de inventarisatie en beschrijving van industriële monumenten te Gent. De groep overweegt een cursus over industriële archeologie op te zetten, die voor iedereen open zou staan²⁷.

In oktober 1971 werd aan de Universitaire Faculteiten St.-Ignatius te Antwerpen door ons het initiatief genomen tot het oprichten van een centrum voor bedrijfsgeschiedenis²⁸. Een eerste taak was gelegen in het veilig stellen van de bedrijfsarchieven, die in het bijzonder voor de provincie Antwerpen en voor de negentiende-twintigste eeuw slechts zeer sporadisch bewaard zijn. In navolging van onder andere het Economisch-historisch archief te 's-Gravenhage en van het Rheinisch-Westfälische Wirtschaftsarchiv te Keulen wordt een tijdrovende enquête uitgevoerd bij die ondernemingen, waarvan bekend is dat ze reeds een aantal decennia in bedrijf zijn. De archieven die het centrum aldus verwerft worden geklasseerd en geïnventariseerd. Dit schept ook de mogelijkheid om een lijst aan te leggen van bedrijven die hun eigen archief beheren en bereid zijn wetenschappelijke vorsers daar in toe te laten. Daarnaast werkt het centrum aan de opbouw van een documentatieafdeling. Deze legt zich toe op het aanleggen van dossiers, het bijhouden van een bibliografie van werken aangaande de geschiedenis van het bedrijfsleven en een zo volledig mogelijke collectie van publikaties uitgegeven door particuliere ondernemingen (bedrijfs- en personeelsbladen, jaarverslagen, gedenkschriften). Logischerwijze voegde zich in 1973 in het verlengde van deze activiteiten hier de studie van de industriële archeologie bij²⁹. Sindsdien verzamelt het centrum foto's en tekeningen van industriële monumenten op beschrijvende steekkaarten, maakt het reportages over bedreigde vindplaatsen en zet het zich actief in voor het bewaren van een aantal monumenten. Tenslotte verzorgt het publikaties in verband met de geschiedenis van het bedrijfsleven.

In Wallonië verrichten vooral de hoogleraren M. Bruwier (te Bergen), J. Stiennon (te Luik)³⁰, L. F. Génicot³¹ en J. Mertens (Université catholique de Louvain) zeer verdienstelijk werk.

De activiteiten van deze centra en het optreden van een aantal vorsers door middel van lezingen, artikelen in kranten, weekbladen en tijdschriften, radio- en televisieuitzendingen,

26. Volgens het verslag van 12 februari 1975 werd door de leden van het centrum besloten prioriteit te geven aan de inventarisatie.

27. Gestencild verslag van de vergadering 26-9-1975.

28. R. Baetens, 'Een centrum voor bedrijfsgeschiedenis te Antwerpen', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LV (1972) 113-114.

29. M. Bruwier, 'L'archéologie industrielle', 486 verbaast zich hierover 'centre ... qui, non-obstant sa dénomination, a commencé des recherches sur les installations portuaires anciennes'. De binding tussen de geschiedenis van het bedrijfsleven en de beoefening van industriële archeologie ligt anders voor de hand, cf. onder andere J. J. Hermardinguer, 'Archéologie industrielle. L'essor de l'archéologie industrielle', *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, XXI (1966) 911-912, die, maar dan gezien vanuit de industriële archeologie, tot dezelfde slotsom komt.

30. J. Stiennon verkreeg van de universiteit de mogelijkheid een wetenschappelijke medewerker voor industriële archeologie namelijk ir. L. Willems van de fabrieken Cockerill-Ougrée aan te werven.

31. Génicot leidde te Leuven een eerste licentiaatsverhandeling over industriële archeologie, namelijk van F. Roelants du Vivier over de Grand-Hornu, het in België ongetwijfeld indrukwekkendste industrieel complex van arbeiderswoningen, fabriek en steenkolenmijn.

hebben in hoge mate bijgedragen tot het bewustmaken van een deel der publieke opinie. Dit blijkt ten overvloede uit het feit dat de onlangs te Brussel gehouden tentoonstelling meer dan honderdduizend bezoekers heeft getrokken. De inventarisatie, het beschrijven en klasseren van industriële monumenten is er sterk door gestimuleerd. Verschillende verenigingen, heemkundige kringen en privépersonen werken thans in overleg met de bestaande centra samen³².

Het Centrum voor industriële archeologie te Brussel gebruikt voor de inventarisatie een genormaliseerde meldingsfiche, die veel gelijkenis vertoont met het Britse voorbeeld. Op deze kaart komt vooreerst een exacte omschrijving van de ligging van de vindplaats voor, waarbij vooral het kadastraal perceelnummer belangrijk is. Vervolgens wordt het type van industriële activiteit vermeld en een korte historische beschrijving gegeven. Getracht wordt, eventueel bij benadering, de bouwdatum op te geven. De eigenlijke omschrijving omvat onder andere de oppervlakte, de naam van de architect, de toestand waarin het gebouw zich bevindt, de voornaamste constructiematerialen, een schets-plan met afmetingen. Een afzonderlijke ruimte is voorbehouden voor de beschrijving van machines en werktuigen, die in het gebouw voorkomen³³. Aldus werden reeds enkele honderden steekkaarten verzameld, die betrekking hebben op monumenten die voornamelijk in dé kantons Charleroi en Gent gelegen zijn, maar die tendele ook verspreid liggen over het hele land. Het is echter de vraag of deze verzameling op een systematische wijze voltooid kan worden, aangezien de financiële toestand van dit centrum niet heeft toegelaten de twee daar werkzame medewerkers in dienst te houden. De basis voor een nationaal steekkaarten-systeem is echter gelegd. De enige uitweg uit de impasse lijkt ons de oprichting van regionale werkgroepen³⁴. In Vlaanderen is deze organisatie ver op dreef. De resultaten van de afzonderlijke groepen zouden gecoördineerd kunnen worden in een commissie voor Vlaanderen, die dan een exemplaar van de steekkaarten kan overmaken aan Brussel.

Het ministerie van Nederlandse Cultuur verzorgt de publikatie van een inventaris van het cultuurbezit in Vlaanderen. Voor de architectuur verscheen kort geleden een tweede deel, gewijd aan Vlaams-Brabant, Halle-Vilvoorde³⁵. Hierin worden voor het eerst monumenten met een industrieel-archeologisch karakter beschreven. Hoewel deze gegevens deel uitmaken van een groter geheel, betekenen ze een waardevolle hulp bij de totstandkoming van een specifiek industrieel-archeologische gids. In afwachting daarvan biedt deze inventaris de enige systematische wegwijzer voor industrieel-archeologische monumenten in Vlaanderen.

Terzelfdertijd is in België een aanvang gemaakt met het klasseren van een aantal merkwaardige industriële gebouwen. De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen adviseert de minister van Cultuur, die de procedure voor de rangschikking kan

32. Soms gaf dit aanleiding tot het oprichten van specifieke regionale industrieel archeologische groepen zoals in december 1973 te Marchienne-au-Pont (*Centre d'archéologie industrielle. Informations*, april 1975, 23). Zeer onlangs is ook een werkgroep te Leuven gestart en naar ons verzekerd werd zouden in Limburg het openluchtmuseum Bokrijk, het Gallo-Romeins museum te Tongeren en de dienst kunstpatrimonium te St. Truiden voor hetzelfde doel willen samenwerken.

33. De fiche staat afgebeeld in: *En toen kwam de machine*, 184-185.

34. Het Centrum voor Bedrijfsgeschiedenis moest de provincie Antwerpen beschrijven, de werkgroep Gent de provincie Oost-Vlaanderen en voorlopig ook West-Vlaanderen, de werkgroep Leuven Vlaams-Brabant, de drie kernen in Limburg zowel Belgisch als Nederlands Limburg.

35. *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur, II, Vlaams Brabant, Halle-Vilvoorde* (Gent, 1975). Ondertussen verscheen ook een derde en vierde deel, respectievelijk gewijd aan de Antwerpse en de Gentse binnenstad.

inzetten. Door een koninklijk besluit van 13 december 1968 werd deze commissie gesplitst in een nederlandstalige en een franstalige dienst. Daarenboven is op 1 juni 1972 een Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg opgericht, die afhangt van het ministerie van Nederlandse Cultuur. Een zelfde organisatie werd voor Wallonië ingevoerd. Deze dienst heeft tot taak lijsten aan te leggen, inventarissen op te maken en te publiceren, toe te zien op het bewaren en beveiligen van de monumenten en op hun onderhoud en eventueel hun restauratie³⁶. Deze diensten zijn tot het inzicht gekomen dat het beschermen van industriële monumenten en landschappen een waardevolle aanwinst betekent voor het cultuurpatrimonium. In de Nederlandse Cultuurraad zal door een decreet de procedure voor klassering versoepeld worden, waardoor schadelijk tijdverlies voorkomen kan worden. In Vlaanderen zijn reeds verscheidene dossiers ingediend. We vermelden onder andere de ijzeren hangbrug over de parkvijver van het kasteel 'Wissekerke' te Bazel. Deze brug geldt als de oudste in zijn soort voor België (1820-1825)³⁷. Te Hasselt werd het voorstel tot klassering van de jeneverstokerij Theunissen betekend³⁸. Te Antwerpen is het Centraal Station op kaart gezet en het zeer interessante stapelhuis St.-Felix met hydraulische takels volgt. Tevens zijn verscheidene typen van oude soorten walkranen van de vernietiging gered. Voor wat betreft de Rupelstreek is de bescherming van een steenbakkerij te Boom en een steenovenlandschap in voorbereiding. Ook voor Gent zijn initiatieven genomen ter bescherming van onder andere een aantal typische arbeiderswoningen en hofjes.

Voor Henegouwen is de procedure tot klassering van de werkhuizen en typewoningen van de arbeiderswijk van Grand Hornu aangevat, alsmede van het industriecomplex van Bois-du-Luc te Houdeng-Goegnies, bij La Louvière, en van de kolenmijn van Flénu. Hetzelfde geldt voor de industriegebouwen van de kristalfabrieken van Val-Saint-Lambert, in de provincie Luik, en voor de leigroeve te Vielsalm, in Luxemburg.

Voor de klassering gaat men er van uit dat de monumenten getuigen zijn van een deel onzer regionale industriële geschiedenis en dus *in situ* bewaard moeten blijven. Het hoofdprobleem ligt in het vinden van een zinvolle bestemming. Interdisciplinair overleg en samenwerking met alle betrokken diensten moet hier, in navolging van Britse en Scandinavische voorbeelden, een uitweg bieden. Architecten zijn de aangewezen personen om nieuwe functies te bedenken voor industriële gebouwen³⁹. In principe horen machines en werktuigen thuis in de werkplaats van een fabriek. De meesten bezitten echter niets meer. Het vergaat deze voorwerpen zoals archieven. Wanneer zij eenmaal hun praktisch nut hebben verloren worden ze vernietigd, overigens zijn verrassingen niet uitgesloten. Zo

36. J. F. de Schepper, 'De bescherming van het industrieel-archeologisch patrimonium', *Centrum voor industriële archeologie. Mededelingen*, I (1975) 8-11; *Bescherming van monumenten en landschappen*. Overdruk uit weekberichten, nr. 23, 9 juni 1972 van de Kredietbank; de recentste en volledigste studie is die van A. de Naeyer, *Monumentenzorg, Monografieën, Leefmilieu nu* (Antwerpen, Amsterdam, 1975).

37. A. Linters, 'De hangbrug te Bazel', *Centrum voor industriële archeologie. Mededelingen*, I (1975) 3-5. De hangbrug van het Antwerpse stadspark, daterend van 1869 werd vorig jaar wettelijk beschermd. Een totaal overzicht: 'Lijst der Geklasseerde Monumenten en landschappen op 31 december 1974', *Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, CXI (januari 1975) bijvoegsel.

38. *Idem*, 'De jeneverstokerij Theunissen te Hasselt', *Centrum voor industriële archeologie. Mededelingen*, I (1975) 6-8.

39. Te Antwerpen is in het centrum voor bedrijfsgeschiedenis zo'n samenwerking reeds tot stand gekomen.

vonden we in de Rupelstreek bij een steenbakker een prachtige en vrijwel volledige verzameling houten gereedschap voor de vervaardiging van baksteen en pannen.

Een eigenlijk industrieel-archeologisch museum bestaat in België niet. Zo'n museum zou inzicht moeten geven in de evolutie van het productieproces, waarin mens, machine en product in hun onderlinge relaties worden voorgesteld. Zo'n evocatie van menselijke arbeid en arbeidsvoorwaarden zou door de bezoeker dan niet alleen bekeken maar ook begrepen kunnen worden⁴⁰. Wel bestaan in Vlaanderen en Wallonië een aantal musea binnen de industriële regio die ze willen voorstellen, en die door eigen initiatief en inbreng van buiten mooie collecties gereedschappen, machines en maquettes hebben verworven. Voor Antwerpen vermelden we het Nationaal Scheepvaartmuseum, gelegen aan de Schelde, waar zowel de technologie in de scheepvaart als werktuigen met betrekking tot de havenactiviteiten aan bod komen. De aanpalende negentiende-eeuwse loodsen worden reeds gebruikt als opslagruimte, op de kaaien zijn een aantal oude kranen geplaatst en nu ligt er ook een binnenschip dat als tentoonstellingsruimte dienst doet. Wereldvermaard is museum Plantin-Moretus, het museum voor volkskunde bezit waardevolle gebruiksvoorwerpen, enz. Het provinciaal diamantmuseum en het provinciaal museum voor kunstambachten Sterckshof te Deurne, met onder meer een unieke collectie fototoestellen en voorwerpen uit de Gevaertfabrieken⁴¹, mogen niet onvermeld blijven. Ook elders in Vlaanderen zijn verschillende musea aan te wijzen, zoals het Nationaal Vlasmuseum te Kortrijk, het museum voor de Geschiedenis der Wetenschappen en Techniek van de rijksuniversiteit te Gent, het Museum voor Folklore en Locale Geschiedenis te Ronse, enz.⁴².

Voor Wallonië werden indertijd enkele waardevolle initiatieven genomen die onder andere geleid hebben tot het oprichten van het Musée du Fer et du Charbon te Luik, onder bescherming van de NV Cockerill-Ougrée-Providence et Espérance Longdoz, en het Musée de la Vie Wallonne te Luik, dat naast voorwerpen ook een schat aan documenten beheert. We denken ook aan het Musée du Fourneau Saint-Michel te Saint-Hubert en het Musée du Verre te Charleroi.

Daar al deze musea een specifieke sector vertegenwoordigen, doet zich herhaaldelijk het probleem voor waar voorwerpen die niet direct in een bepaald museum zijn onder te brengen te conserveren. Te Antwerpen werd een voorlopige oplossing gevonden door deze voorwerpen op te bergen in de stadsmagazijnen, waar ze een reserve vormen voor de stedelijke musea⁴³. Een tweede mogelijkheid vormt de diversiteit in de verspreiding van deze musea en andere bewaarplaatsen. Alleen het opstellen van een degelijke beschrijvende gids met overzichtelijke aanduiding der vindplaatsen kan deze voorwerpen voor de wetenschap bruikbaar maken.

40. N. Cossons, 'Conserving our Industrial Part', *De Ingenieur* (1974) 495-499; K. Hudson, 'A living Museum', *New Society* (27.02.1975); 'The Presentation of Technological Materials. Report and Recommendations', *Standing Commission on Museums and Galleries* (Londen, 1971); P. M. Bosscher, 'Ons industrieel verleden. Enkele gedachten over de I.A. in Nederland', *De Ingenieur* (1974)499-503.

41. In dit museum worden tentoonstellingen georganiseerd, die voor de industriële archeologie belangrijk zijn. We vermelden onder andere *Kant vroeger en nu. Catalogus* (Deurne-Antwerpen 1967); *Diamant Geschiedenis en Techniek. Catalogus* (Deurne-Antwerpen, 1968).

42. Een goed overzicht: A. Linters, 'Industriële archeologie en de musea in Vlaanderen', *En toen kwam de machine*, 58-69.

43. Vele voorwerpen gaan door het ontbreken van geschikte opbergruimte of door transportproblemen verloren cf. bevindingen te Bergen en te Gent (*Industriële Archeologie*. Extranummer van *Histopia*, 16).

Gebouwen en voorwerpen kunnen ook door middel van foto's of film vastgelegd worden. Het Centrum voor industriële archeologie te Brussel, de werkgroep te Gent en het Centrum voor Bedrijfsgeschiedenis te Antwerpen leggen foto- en diareeksen aan, waarbij de aandacht in eerste instantie uitgaat naar bedreigde complexen en landschappen⁴⁴. Daarenboven bezitten verschillende musea, bibliotheken en archiefinstellingen uitgebreide iconografische verzamelingen. Meestal betreft het hier oude afbeeldingen. In vele gevallen vormt deze prentenverzameling de enig beschikbare getuigenis en verrijkt ze op een gelukkige wijze het bronnenmateriaal der industriële archeologie. Het Antwerpse scheepvaartmuseum bezit alleen reeds meer dan vijfduizend foto's. Schilderijen, tekeningen en prentbriefkaarten verschaffen eveneens waardevolle inlichtingen. Ook hier echter blijft vooralsnog tijdrovend opsporingswerk geboden⁴⁵.

Ook archieven en bedrijfspublicaties kunnen bronnen zijn voor industrieel-archeologisch spoorwerk. Wat de archieven betreft mag de vorser zich verheugen in enkele recente overzichten van algemene aard, naast detailstudies van een bepaalde sector of één type bron⁴⁶. Hij mag niet voorbij gaan aan enkele algemene studies, die hem op het spoor kunnen brengen van nieuwe bronnen⁴⁷.

Bedrijfsbladen kunnen insgelijks informatie bevatten voor de industriële archeologie. Daar deze moeilijk consulteerbaar waren, heeft het Centrum voor bedrijfsgeschiedenis te Antwerpen tot op heden een 320 dossiers betreffende bedrijven en allerlei aspecten van het bedrijfsleven samengesteld. Het Centrum is ook in het bezit gekomen van een tweehonderd gedenkschriften en een tachtigtal bedrijfs- en personeelsbladen van Belgische ondernemingen. Wij mogen wel zeggen dat ongeveer de gehele georganiseerde bedrijfspers (aangesloten bij de beroepsvereniging van bedrijfsjournalisten) het centrum haar publicaties toestuurt. Wij willen er nog op wijzen dat bij ontstentenis van geschreven

44. Het centrum te Antwerpen heeft aldus reeds een vijfhonderd foto's en een tweehonderd dia's verzameld. Naar Brits voorbeeld zijn de afmetingen 18 x 24 cm.

45. In de reeds meermaals vermelde tentoonstellingscatalogus verwijzen we hieromtrent naar de bijdragen van L. Danckaert, G. Abeels en J. Stiennon.

46. H. Coppejans-Desmedt, 'Gids van de Bedrijfsarchieven bewaard in de openbare depots van België. Guide des Archives d'Entreprises conservées dans les dépôts publics de la Belgique', *Ministeries van Nationale Opvoeding en Cultuur. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën* (Brussel, 1975); *idem*, 'Industriële archeologie en het archief', *En toen kwam de machine*, 70-77; R. Baetens 'Typologie van de bronnen voor de studie van de Industriële Archeologie van de haven', *Colloquium industriële archeologie van de Antwerpse haven* (Mededelingen van het centrum voor Bedrijfsgeschiedenis, IV) in: *Tijdschrift der stad Antwerpen* (april 1975) 5-14; C. Roose, 'Het fonds 'Gevaarlijke en ongezonde gebouwen'; een belangrijke bron voor industriële archeologie', *Centrum voor industriële archeologie. Mededelingen* (1975) 11-13; J. Hannes, 'De 'Atlas cadastral parcellaire de la Belgique' van P. C. Popp, zijn betekenis voor de historische geografie der gemeenten', *Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, LXXXV (juli 1968) 137-146. Voor Nederland is het recentste overzicht van J. de Vries, 'De stand der bedrijfs-geschiedenis in Nederland', *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVII (1974) 1-22.

47. *Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 17-19 november 1971* (2 dln, Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1972) en *Archief en Bibliotheekwezen in België*, extranr. X (Brussel, 1973); H. Balthazar, J. de Belder, J. Hannes en J. Verhelst, 'Bronnen voor de sociale geschiedenis van de XIX eeuw (1714-1914)', *Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis*, XVIII (Leuven, 1963); S. Verwaeck, 'Enkele bronnen uit de Franse tijd, hun belang voor de sociale geschiedenis', *Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis*, XXII (Brussel, 1962). Specifiek voor werktuigen en

bronnen door het centrum mondelinge getuigenissen worden verzameld, door interviews met oude bedrijfsleiders en werknemers op de band vast te leggen.

De vraag of er voor België reeds monografieën bestaan die tot het terrein der industriële archeologie behoren, moet genuanceerd beantwoord worden. Er zijn vooreerst een aantal studies te vermelden die men geheel of gedeeltelijk als industrieel-archeologisch onderzoek 'avant la lettre' kan bestempelen. Andere daarentegen zijn doelbewust vanuit deze belangstelling geschreven en veelal gegroeid uit de drie colloquia die tot nu toe in België werden georganiseerd⁴⁸. Zonder verder op dit onderscheid te willen ingaan, kunnen wij stellen dat alle publikaties betrekking hebben op de gebouwen (werkplaatsen, arbeiderswoningen, pakhuizen)⁴⁹, de zware industrie⁵⁰, de textielnijverheid⁵¹, de sector van de dienstverlening⁵² en de problemen rond de technologische innovaties⁵³.

machines: G. van Beekhoven, 'Octrooien, merken, tekeningen en modellen: proeve van bibliografie van monografieën over het industrieel eigendomsrecht: 1945-1972', *Belgische Commissie voor Bibliografie* (Brussel, 1974); I. Weyns, *Volkshuisraad in Vlaanderen* (4 dln, Beerzel, 1974), in deel IV komt een bibliografie voor, die titels bevat voor industriële archeologie.

48. Het eerste colloquium greep plaats op 26 en 27 mei 1973 in de gebouwen van Grand-Hornu bij Bergen. Naast inleidende referaten van algemene aard stond het complex van Grand-Hornu zelf centraal. Het tweede werd georganiseerd door het centrum voor bedrijfsgeschiedenis te Antwerpen op 26 oktober 1974 en had als onderwerp de Antwerpse haven; op 30 november 1975 hield het derde colloquium zich bezig met het thema 'arbeiderswoningen'.

49. De hiernavolgende bibliografie is selectief. Vooreerst twee recente en belangrijke publicaties met betrekking tot de industriële revolutie: H. van der Wee, 'De industriële revolutie in België', *Historische aspecten van de economische groei* (Antwerpen, Utrecht, 1972) 168-208; J. Mokyr, 'The Industrial Revolution in the Low Countries in the First Half of the Nineteenth Century: a Comparative Case Study', *The Journal of Economic History*, XXXIV (1974) 365-391. Omtrent de gebouwen: L. de Saint-Moulin, 'La construction et la propriété des maisons, expressions des structures sociales. Seraing depuis le début du XIXe siècle', *Pro Civitate*, XXI (Brussel, 1969); F. Roelants du Vivier, 'Bois-du-Luc, une cité industrielle', *La maison d'hier et d'aujourd'hui*, XX (1973); *idem*, *Les ateliers et la cité du Grand Hornu de 1820 à 1850. Un exemple d'urbanisme industriel à l'aube du machinisme* (lic. thesis, Leuven, 1972); M. Bruwier, 'Un ensemble monumental à sauver, un musée à créer: Les ateliers et la cité ouvrière du Grand-Hornu', *Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, LXXXIII (1968); F. Thys, 'Pakhuizen te Antwerpen in 1874, een balans na honderd jaar', *Colloquium industriële archeologie van de Antwerpse haven*, 15-26. Voorbeelden van publikatie over industriële landschappen: C. Debehault, 'Les terrils de charbonnage du Borinage. Etude de géographie régionale', *Revue belge de Géographie*, IX (1968) 9-55; H. Hasquin, *Une mutation. Le 'Pays de Charleroi' aux XVIIe et XVIIIe siècles. Aux origines de la révolution industrielle en Belgique* (Brussel, 1971).

50. R. Evrard en A. Descy, *Histoire de l'usine des Venues. Considérations sur les fontes anciennes* (Luik, 1948); N. Caulier-Mathy, *La modernisation des charbonnages liégeois pendant la première moitié du XIXe siècle. Techniques d'exploitation* (Parijs, 1971); *idem*, 'La volonté de mécanisation dans l'industrie liégeoise de 1830 à 1836', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, VI (1975) 37-52; P. Mottequin, 'Réunions du comité des directeurs des travaux des charbonnages du couchant de Mons patronnées par la société générale 1848-1876', *Interuniversitair centrum voor hedendaagse geschiedenis*, LXXII (Leuven-Parijs, 1973); A. Dagant, 'Cent vingt-cinq ans de construction de locomotives à vapeur en Belgique', in: *Bulletin de l'institut archéologique liégeois*, LXXXVI (1974) 23-143.

51. P. Lebrun, *L'industrie de la laine à Verviers pendant le XVIIIe et le début du XIXe siècle. Contribution à l'étude des origines de la révolution industrielle* (Luik, 1948); H. Coppejans-Desmedt, 'De eerste mechanische weefgetouwen te Gent', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XIII (1959) 173-178; *idem*, 'De Gentse vlasindustrie vanaf het einde der

Het is nu mogelijk te voorspellen in welke richting de industriële archeologie in België zich zal ontwikkelen. Wat betreft de theoretische benadering kunnen wij concluderen dat men het in België eens is omtrent wezen en doelstellingen van de industriële archeologie, met dien verstande dat men in Vlaanderen de chronologische beperking tot de periode der industriële revolutie wil opheffen en het onderzoek tevens plaatst tegen de achtergrond van de geschiedenis der materiële cultuur.

De fase van bewustmaking is nu duidelijk achter de rug. Dit vergemakkelijkt een regionalisering, die in volle uitbouw is en die de nodige steun zal moeten verlenen aan het nationale centrum te Brussel. De inventarisatie is aan de gang. Haar succes is echter afhankelijk van de werking der regionale centra. Ze heeft bovendien het voordeel van verschillende zijden uit te gaan, maar dit vereist wel dat in de onmiddellijke toekomst een betere coördinatie tot stand komt. Daarna zullen bijvoorbeeld per provincie de nodige werkinstrumenten, gidsen, repertoria en inventarissen gepubliceerd moeten worden. Deze zijn, zoals wij kunnen constateren in Groot-Brittannië, een hefboom voor uitgebreider wetenschappelijk onderzoek. Een aantal auteurs heeft, vóór er in België van industriële archeologie sprake was, op voorbeeldige wijze industrieel-archeologische bronnen in hun studie betrokken. De afgelopen drie jaar valt echter een voortdurend toenemende frequentie van industrieel-archeologische publikaties waar te nemen. Wij menen nochtans dat alleen wanneer, opnieuw naar Brits voorbeeld, de industriële archeologie in het universitair onderwijs voldoende aandacht kan krijgen, het wetenschappelijk onderzoek ter zake goed uit de startblokken zal komen.

Ondertussen activeert de industriële archeologie de belangstelling voor de materiële geschiedenis, in het bijzonder die van de menselijke arbeid. Deze confrontatie werkt heilzaam in een massamaatschappij waarin de mens het contact met het recente verleden heeft verloren. Doordat de ambachtelijke en industriële getuigenissen bewaard blijven en hem onder ogen komen kan hij de arbeid en de werkomstandigheden van vorige generaties beter begrijpen en waarderen. Alleen reeds hierdoor heeft de beoefening van de industriële archeologie haar rechtvaardiging gekregen.

XVIIIe eeuw tot de oprichting van de grote mechanische bedrijven (1838)', *ibidem*, XXII (1968) 179-202.

52. L. Viré, 'La distribution publique d'eau à Bruxelles 1830-1870', *Pro Civitate*, XXXIII (Brussel, 1973). Soms zijn er verdienstelijke publikaties van amateur-historici bij, zoals M. E. Keutgens, *Honderd jaar tramexploitatie in Antwerpen en randgemeenten 1873-1973* (Antwerpen, 1973-1975); J. Neyens, *De buurtspoorwegen in de provincie Antwerpen (1885-1968)* (Mechelen, s.a.); *idem*, *De buurtspoorwegen in de provincie Limburg* (Mechelen, 1972).

53. G. Thues, 'Antwerpens groei tot wereldhaven. De hydraulische technologie', *Colloquium industriële archeologie van de Antwerpse haven*, 27-34; A. Himler, 'Koudwaterdruk voor havenwerktuigen te Antwerpen. Historiek en verdwijnende toepassingen van een energieverdeling 1878-1975', *ibidem*, 35-68; A. Lederer, 'Industriële archeologie en de technologie', *En toen kwam de machine*, 44-51; L. Thibaut, 'Quelques indications sur l'origine de la pompe à feu de Fresnes (1732)', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, VI (1975) 29-36; J. J. Heirwegh, 'La moulture économique' et son introduction dans les Pays-Bas Autrichiens', *ibidem*, 53-116.

Sinds het opstellen van deze tekst grepen een aantal belangrijke activiteiten plaats, die niet onvermeld mogen blijven. Aldus werd te Maffle (Wallonië) in november 1976 een 'colloque d'archéologie industrielle' georganiseerd met als thema 'L'industrie de la pierre de l'Ancien Régime à nos jours'. In dezelfde maand werd in het Gallo-Romeinse museum te Tongeren onder de auspiciën van de kulturele raden van Nederlands- en Belgisch-Limburg een dag van de industriële archeologie georganiseerd. Eveneens vorig jaar ontstond voor Henegouwen een 'Centre hennuyer d'histoire et d'archéologie industrielle' (tijdschrift *Fabrimetal*, okt. 1976, 47).

De taalpolitiek van Willem I

LODE WILS

Een van de middelen die Willem I heeft gebruikt om de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden duurzaam te verenigen, was zijn taalpolitiek. Ze verdient te worden bestudeerd omdat ze invloed heeft uitgeoefend, ook nog na het mislukken van de vereniging. Maar het blijft nog altijd moeilijk om dit onderwerp in een niet-polemische geest te benaderen¹.

Staatstaal als bindmiddel onder een verlicht despotisme

De Franse revolutie had oude staatsvormende krachten als de dynastie en de godsdienst afgeschreven, en deze vervangen door nieuwe: de rechtsgelijkheid van de burgers die allen zouden deelnemen aan het bestuur, de eenvormigheid van de instellingen, taaleenheid door opsorping van de minderheidsgroepen. Napoleon had van de revolutie voltooid en bestendigd hetgeen aanvaardbaar was voor een verlicht absolutist, en Willem I, zoals de andere vorsten van zijn tijd, 's'est couché dans le lit de Napoléon'. Hij bewaarde dus de rechtsgelijkheid maar tegelijk de politieke onmondigheid van de onderdanen, de moderne instellingen, het beginsel van de eenheid van taal in zijn rijk. De Nederlandse taal moest een bindmiddel worden tussen Noord en Zuid.

Concreet betekende dit, dat in die gebieden van België waar de Nederlandse taal volkstaal was, zij alleen gebruikt zou mogen worden in het openbaar leven. Terwijl ze geleidelijk zou worden ingevoerd in de frans- en duitstalige streken, om daar op lange termijn misschien dezelfde rol te gaan spelen als in Friesland.

Deze taalpolitiek verhield zich tot de opkomende nationale stromingen in Europa zoals het verlicht absolutisme zich verhield tot de Verlichting. De nationale bewegingen waren ontvoogdingsbewegingen, onder leiding van burgers en intellectuelen vooral, die aanknoopten bij de nationale tradities van de vóór-absolutistische tijd, welke door de romantiek tot nieuw leven gewekt werden. Hun doel was de volkskrachten wakker te schudden voor een dynamische, democratische, cultureel-geïntegreerde samenleving waarin de volkstaal instrument zou zijn van de 'verlichting' van de hele bevolking, en instrument van een nationaal bestuur dat zou in de plaats komen van de autocratie van de vorst, die dikwijls een vreemdeling was. Zoals andere verlichte absolutisten heeft Willem I aan deze tijdsgedachten vele elementen van zijn politiek ontleend: de krachtige ontwikkeling van het onderwijs; het beroep op die herinneringen uit het nationaal verleden die dienstig waren in de nieuwe situatie; in het Vlaamse land de verheffing van de volkstaal tot enige

1. Veruit het belangrijkste werk is dat van A. de Jonghe, *De taalpolitiek van koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830). De genesis der taalbesluiten en hun toepassing* (Brussel, 1943). De tweede uitgave (Brugge, 1967) is minder geschikt voor wetenschappelijk gebruik. Het werk van Floris Blauwkuip, *De taalbesluiten van koning Willem I* (Amsterdam, 1920) blijft onmisbaar omdat het sommige aspecten behandelt die bij De Jonghe niet voorkomen, zoals de letterkundige maatschappijen en het medisch onderricht.